

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ РОЗШИРЮВАЧІ З ПОЗИЦІЙ ЛІНГВОСТАТИСТИКИ ТА ПСИХОЛІНГВІСТИКИ¹

На матеріалі етимологічного словника Ю. Покорного знайдена частота вживання індоєвропейських розширювачів у різних семантичних класах слів і таким чином встановлені функціональні значення поширювачів у індоєвропейській мові. Виявлені функціональні значення порівнюються з даними психолінгвістики і висувається гіпотеза, що первинними значеннями розширювачів були іконічні значення.

Ключові слова: індоєвропейські розширювачі, лінгвостатистика, звуковий символізм, іконічність.

Первинні і вторинні розширювачі. Поняття «розширювачі» («визначники») індоєвропейського кореня було введене в науковий обіг Г. Курціусом 1867 року. Відтоді воно займає чільне місце в дослідженнях індоєвропейської лексики та фонетики (у сучасній вітчизняній і зарубіжній компаративістиці поряд з термінами «розширювач» і «визначник» використовуються також терміни «детермінатив», «детермінант», «форматив» тощо, хоча деякі дослідники виступають проти отождоження термінів «форматив» і «детермінатив»². Приклади найпростіших моделей утворення індоєвропейських коренів за допомогою розширювачів можна знайти в словнику Ю. Покорного³. Так, у Покорного демонструється творення індоєвропейських коренів за аналогічною моделлю: **uen-* співвідноситься з **ua-* так само, як *g^hem-* — з **g^huā-*, *bhel-* з *bhā-*, *stel-* із *st(h)ā-*, *del-* з **dā-*⁴.

Однак найбільш повно й докладно особливості фономорфологічної структури індоєвропейського кореня розглянуто в працях П. Перссона⁵ і Е. Бенвеніста⁶. Так, згідно з теорією, сформованою П. Перссоном, індоєвропейський корінь міг розширюватися за допомогою формативів [i] та [u], що чергуються один із одним: іє. **tā-* / *tə* > *tāi-* / *təi-*, *tāu-* / *tu-* «танути, плавитись» (лат. *tābēscēre* «танути,

¹ 1962 року автору довелося складати доцентіві Чернівецького університету Ю. О. Карпенку кандидатський іспит із загального та порівняльного мовознавства. А вже сьогодні ми маємо за честь привітати цією розвідкою знаного мовознавця, доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Ю. О. Карпенка з нагоди його ювілею.

² Див., зокрема: Макаев Э. А. Проблема детерминативов в индоевропейском и в общегерманском // *Вопр. языкознания.*— 1969.— № 1.— С. 3–21.

³ *Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.*— Bern ; München.— 1959–1969.— Bd 1–2.— 1183 s.

⁴ *Ibid.*— S. 118; 1108.

⁵ *Persson P. Beiträge zur indogermanischen Wortforschung.*— Uppsala ; Leipzig, 1912.— T. 1–2.— 1113 s.

⁶ *Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование.*— М., 1955.— 260 с.

марніти, зотлівати», рос. *таять*, двн. *douwen* «танути», але двн. *deisk* «нечистоти, гній», рос. *тля*, гр. *tilos* «пронос») ⁷. Оскільки в деяких випадках формативи [i] чи [u] зовсім не використовувалися, тобто індоевропейський корінь залишався первинно нерозширеним, виникають 2 або 3 варіанти одного й того самого кореня. Наприклад, іє. *bhelə- / bhlē- «сіяти, блистіти», розширюючись за допомогою форматива [i], породжує варіант *bhlej-; потім обидва варіанти — *bhlē- / bhle- (без розширювача) і *bhlej- (з розширювачем [i]) розширюються вдруге за допомогою [g], утворюючи корені *bhleg- та bhlejg- (англ. *black* < *bhleg-; дісл. *bleikr*, н. *bleich* < *bhlejg-*). Так з'явилися корені, що дістали назву *Parallelwurzeln* «паралельні корені». Важливо при цьому зазначити, що самі корені типу *bhel- «сіяти, блистіти» можуть бути утворені від простіших коренів типу *bhā- «сіяти, блистіти»: *bhā- > bhel- / bher- «сіяти, блистіти», *st(h)ā- > *st(h)el- / st(h)er- «стояти, бути тривким», іє. *dhā- > *dhāj-, dhāu- «бачити» тощо ⁸. Подібні утворення можна розглядати також як різновид коренів із взаємозамінними формативами ⁹. Таке розуміння структур типу bhel- / bher- зумовлене, на нашу думку, не лише їхньою семантичною подібністю чи тотожністю, а й тим, що формативи [r] / [l], так само, як [k] / [g] тощо, перебувають у відношенні певної фонетичної аналогії й фонологічної кореляції. Не випадково розгляд коренів з [r] / [l] подано в книжці П. Перссона в окремому розділі, хоч існують деривати того самого кореня bhā- з формативом [n] (bhen-). В аналогічному співвідношенні перебувають паралельні утворення з [i] / [u], розгляду яких присвячено значну частину книжки П. Перссона. Можливо, функціональна близькість [i] та [u] пояснюється тим, що в ранньоіндоевропейській мові ці звуки, будучи різними фонемами, протиставлялися за однією і тією самою ознакою (закритості) низькому (відкритому) голосному V (що виступав у вигляді варіантів [e], [a], [o]) ¹⁰. У світлі таких припущень чергування [i] / [u] в індоевропейському корені може, у свою чергу, дати підстави фонологам розглядати ці звуки як варіанти спочатку єдиної фонемі (така гіпотеза висловлена, наприклад, В. Г. Таранцем). У будь-якому випадку, походження чергування [i] / [u] являє собою окрему, самостійну проблему, яка, можливо, знайде своє розв'язання у світлі ларингальної гіпотези або ж у межах гіпотези про походження індоевропейського вокалізму ¹¹.

На протигагу «суфіксальній» теорії П. Перссона, Г. Карстін ¹² запропонував власну теорію, назвавши її «інфіксальною» (Infix-Theorie). Зіставляючи лексеми типу рос. *бить* і лтс. *bliēzt* «бити», лат. *flīgō* «б'ю», Г. Карстін вважає, що в цьому та інших подібних випадках іє. *bhej- «бити» інфіксовано за допомогою [l]. Віддаючи належне багаторічним зусиллям Г. Карстіна, якому вдалося зібрати досить значний матеріал на користь своєї теорії, варто, однак, усе ж віддати перевагу теорії П. Перссона хоча б лише через те, що вона пояснює набагато більший за обсягом матеріал, ніж теорія Г. Карстіна. Сам же Г. Карстін звертає увагу на те, що один і той самий індоевропейський корінь міг розширюватися за допомогою шести основних сонантів — [r], [l], [i], [u], [m], [n] ¹³. Наприклад,

⁷ Persson P. Op. cit.— S. 709.

⁸ Ibid.— S. 575.

⁹ Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание.— М., 1980.— С. 109–110.

¹⁰ Гамкрелідзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы.— Тбилиси, 1984.— С. 160–161.

¹¹ Див., зокрема: Мельничук А. С. О генезисе индоевропейского вокализма // Вопр. языкознания.— 1979.— № 5.— С. 3–16.

¹² Karstien H. Infixe im Indogermanischen.— Heidelberg, 1971.— 346 S.

¹³ Ibid.— S. 162.

*bhā- «світити, сіяти» давав деривати bher-, bhel-, bheу-, bhen-; drā- «бігати» — drem-, dreу- тощо. Якщо bhel- перетворювався на *bhlē-, виникали корені типу *bhlej-, bhleу- тощо, де [l] виявлявся не інфіксом, а «суфіксом» базової морфеми. Інша річ, що в новому корені (типу bhlej-) цей [l] міг виступати в ролі певного інфікса, що свого часу відзначав той самий П. Перссон: «У таких формах, що виникли за аналогією (sterej-g-, stereу-g-, stere-g-), можна говорити про певні інфікси [i], [u], якщо цей термін комусь дуже подобається»¹⁴.

Оскільки Г. Карстін припускав існування ще одного, сьомого, розширювача — ларингала, можна вважати, що в гнізді *bhā-, *bher-, *bhel-, *bhej-, *bhen- тощо наявний певний корінь *bhe-, який розширився за допомогою ларингала [h] і шести інших сонантів. Це дає підстави вважати, що елементарним індоєвропейським коренем був корінь типу *bhe-, *ghe- тощо.

Основні положення теорії Е. Бенвеніста щодо утворення індоєвропейського кореня за допомогою розширювачів зводяться до такого: в індоєвропейському корені типу CVC містяться два приголосні C₁ і C₂, наприклад, *pel-. Унаслідок закономірних трансформацій, спостережених у фонеморфологічній структурі індоєвропейської мови, корінь *pel- перетворюється на корінь *ple- зі структурою C₁C₂V, а потім розширюється за допомогою ще одного приголосного: *ple- > *plek-. Як результат, утворюється модель типу C₁C₂VC₃. Отже, в індоєвропейському корені можна й доцільно розрізнити *первинні* і *вторинні* розширювачі.

Якщо об'єднати факти, спостереження й висновки, що містяться в етимологічних словниках, у дослідженнях П. Перссона і Е. Бенвеніста, то дериваційні відношення в індоєвропейській морфології можна подати в такій послідовності:

1. Спочатку найпростіший (елементарний) корінь типу *bhe- / bhā-, *dhe- / dhā- (ā означає, що корінь уже був розширений за допомогою ларингала) розширювався формативами [r], [l], [i], [u], [m], [n], утворюючи корені типу *bher-, bhel-, bhen-, bhej-, bheу- тощо.

2. Далі деякі з таких дериватів набули вигляду *bhrē- / bhre-, *bhlē- / bhle- і зазнали повторного розширення, формуючи корені типу *bhrēу-, bhrēj- тощо, які, зрештою, могли розширюватися за допомогою інших формативів, утворюючи корені типу *bhrēу-d-.

Словник Ю. Покорного, як уже зазначалося, містить чимало аналогічних прикладів, пор.:

- *ца-(цō-, цə-) «schlagen, verwunden»;
- *цен- «schlagen, verwunden»;
- *цел- «reißen, an sich reißen, ritzen, verwunden, Wunde»;
- *цет- «aufreißen, ritzen»;
- *црēг- «brechen»;
- *цреj- (дериват кореня цет-) — «Feile, Raspel»;
- *црāгh- «Dorn, Spitze»;
- *црāгh- «schlagen, stoßen»;
- dā-(də-, dāj-) — «teilen, zerschneiden, zerreißen»;
- *дер- «schinden, abspalten, spalten»;
- *дел- «spalten, schnitzen»;
- *деk- «reißen, zerreißen, zerfasern»;
- *денk- «beißen»;

Як видно з наведених прикладів і даних, отриманих нами внаслідок аналізу словника Ю. Покорного (див. табл. 1), найчастіше в дериваційних процесах беруть

¹⁴ Persson P. Op. cit.— S. 903.

участь сонанти [r], [l], [i], [u], а також [m], [n]. Однак наявність багатьох коренів з іншими розширювачами дає підстави вважати, що в дериваційних процесах, наслідком яких було виникнення різноманітних індоевропейських форм, брали участь й інші приголосні, зафіксовані у фонетичній системі індоевропейської мови¹⁵.

Склад індоевропейських первинних і вторинних розширювачів. Для подальшого статистичного опрацювання даних про склад первинних і вторинних розширювачів потрібно розробити певні «робочі» критерії визначення тих чи інших формативів. Так, той самий Е. Бенвеніст розрізняв два види розширювачів кореня: «суфікс» і «розширення», хоча «один і той самий елемент може бути і тим, і іншим»¹⁶. Відмінність, яку Е. Бенвеніст проводить між «суфіксом» і «розширенням», має суто формальний характер: суфікс може мати при собі голосний, а розширення складається з одного приголосного. Тут треба враховувати, що важливим є не відмінність між суфіксом і власне розширювачем (на це варто зважати при розв'язанні етимологічних завдань), а той факт, що в корені, як зазначає Е. Бенвеніст, можуть бути два розширення¹⁷. Скажімо, приголосний, який стоїть після першого голосного кореня, є його первинним розширювачем, а наступний приголосний — вторинним.

З огляду на викладене вище, надалі вважатимемо, що в коренях типу *drel-, *drem-, які, як показав П. Перссон, утворені шляхом трансформації *der- > *drā- > *drel-, *drem-, *dreц- «бігати», сонант [r] у корені *der- і в коренях *drā-, *drel-, *dreц- становить первинний розширювач; умовно вважатимемо первинними розширювачами також [l], [m], [u] у коренях *dre-l-, *dre-m-, *dre-ц-, оскільки ці формативи розширюють базу *dr-. У Ю. Покорного в деяких випадках такі бази виділено дефісом: *tr-εц-d- «давати, м'яти». У цьому корені, який утворений, очевидно, від *ter- «терти, розтирати», ми розглядаємо [r] і [u] як первинні розширювачі, а [-d-] — як вторинний розширювач. За аналогією, у коренях *bhendh-, *bhejdh- сонанти [n] та [i] вважаються первинними розширювачами, а [dh-] — вторинним розширювачем. У коренях типу *obhel- «мести» [bh] вважається первинним розширювачем, [l] — вторинним. У коренях типу *kornō- [r] — первинний розширювач, [m] — вторинний. Індоевропейський корінь, як відомо, не міг мати структури типу *teyrk- чи *tekt-¹⁸. «Іноді в нас складається враження, — зазначає О. Семереньї, — що маємо саме таке сполучення: в подібних випадках ці два сонанти чи два приголосні перебувають на морфемному стику, наприклад, лат. mīnus «дар, дарунок» утворено не від кореня *mojn-, а від кореня *moi- / mej-... з допомогою суфікса -nos»¹⁹. Отже, серед вторинних розширювачів можуть виявитись давні індоевропейські суфікси [-m-], [-n-], [-r-], [-ц-] тощо, які в Ю. Покорного у деяких випадках відділено дефісом, наприклад: *ēt-men- «дихання», *mā-po- «вологий», *koj-lo- «убогий, мізерний», *maц-go- «темний», *aj-to- «гіркий». Однак таке виділення індоевропейських морфем проводиться в Ю. Покорного нерегулярно й непослідовно. Щоб уникнути суб'єктивного тлумачення з боку дослідника, у коренях типу *kornō- «борошно», *kornpo- «роз'їдаюча рідина», *laiцo- «лівий» тощо [r], [i] розглядалися як первинні розширювачі, а [m], [n], [u] — як вторинні²⁰. При такому підході кількість вторинних розширювачів може до певної міри зрости; проте наше зав-

¹⁵ Бенвеніст Э. Знач. праця.— С. 189.

¹⁶ Там же.— С. 179.

¹⁷ Там же.— С. 196.

¹⁸ Семереньї О. Знач. праця.— С. 113.

¹⁹ Там же.

²⁰ Ильяди А. И. Основы славянской этимологии.— К., 2005.— С. 133; 153–154.

дання полягає саме в тому, щоб показати, що навіть при віднесенні до вторинних розширювачів деяких сумнівних елементів кількість сонантів [r], [l], [m], [n], [i], [ɥ] у складі вторинних розширювачів буде невеликою.

Щоб здійснити детальніший статистичний аналіз, зі словника Ю. Покорного було виписано близько 1700 базових коренів, що становить понад 80 % наявного в ньому лексичного складу. Під «лексичним складом» розуміється вся сукупність реконструйованих базових індоєвропейських коренів, наділених реконструйованим значенням.

Таблиця 1

Розподіл частот первинних розширювачів у семантичних класах 1–23																							
Класи	Звуки																						
	b	bh	d	dh	g	ġ	gʰ	gh	ġh	gʰh	i	ɥ	r	l	m	n	p	t	k	ĸ	kʰ	s	
1	0	3	4	4	4	4	0	3	2	1	32	33	72	32	13	18	18	5	1	8	9	7	
2	1	2	1	3	1	3	0	1	0	0	16	13	24	12	3	16	10	5	0	3	4	8	
3	0	0	0	1	2	0	0	1	1	0	11	13	10	13	5	12	11	0	0	1	2	0	
4	0	3	2	1	2	1	2	1	1	1	29	46	42	11	0	19	6	3	3	7	10	2	
5	2	0	2	0	3	1	0	1	0	1	10	35	27	21	2	12	5	0	2	4	5	3	
6	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	20	14	7	18	0	8	2	1	0	4	1	1	
7	0	0	1	1	1	0	1	0	0	0	8	6	11	10	3	3	1	1	0	0	1	1	
8	0	0	2	0	1	0	0	0	0	0	3	7	4	1	4	2	1	0	0	1	1	2	
9	1	1	3	0	3	1	1	2	0	0	10	11	13	12	3	7	3	3	2	3	1	4	
10	2	3	2	0	3	0	1	0	0	0	8	7	11	11	3	4	2	1	0	3	1	3	
11	1	1	1	0	2	0	3	1	0	0	15	12	15	5	3	15	2	0	0	4	3	1	
12	0	0	2	0	1	0	0	0	0	0	3	11	6	9	1	9	1	0	0	0	2	0	
13	0	2	1	1	2	0	0	1	1	0	11	17	16	11	2	7	4	2	1	2	2	3	
14	0	1	1	3	2	0	0	0	1	0	2	6	11	3	1	2	2	1	0	2	1	1	
15	1	0	1	0	3	2	0	0	1	0	10	17	9	12	2	2	7	2	1	5	2	1	
16	0	0	1	0	0	0	1	0	1	1	2	2	4	5	1	7	3	0	0	2	0	0	
17	0	1	1	0	2	1	0	0	0	0	7	5	4	10	2	1	0	0	0	0	1	0	
18	2	0	1	0	2	1	0	0	0	0	5	13	9	4	0	2	2	3	2	3	1	3	
19	2	0	1	0	2	1	0	0	0	0	5	13	9	4	0	2	2	3	2	3	1	3	
20	1	1	1	0	0	0	0	1	1	0	9	2	6	5	3	1	3	0	0	1	10	2	
21	0	0	0	1	1	0	0	1	0	0	8	4	3	3	0	1	0	1	0	0	0	1	
22	0	0	0	0	2	0	0	0	0	1	2	9	9	8	1	3	2	0	0	2	3	2	
23	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	2	2	4	0	0	0	0	0	0	0	0	
Разом	11	21	29	16	40	14	9	14	9	6	226	287	325	224	56	154	86	28	13	58	60	49	
Ранги частот	19	14	12	15	11	16,5	20,5	16,5	20,5	22	3	2	1	4	9	5	6	13	18	8	7	10	

Усю проаналізовану лексику було згруповано в 39 семантичних класів: 23 класи — «основний» лексичний склад і 16 класів — «додатковий» лексичний склад. Деякі з них можна позначити також і терміном *гіперсема* (див. табл. 3, 4-й стовпчик). Усередині кожного семантичного класу було виокремлено фонетичні класи — або за першим голосним чи приголосним, або за початковим сполученням приголосних типу *bhr-*, *bhl-*, *kr-*, *st-*, *sl-* тощо. Отримані у такий спосіб дані про час-

тоту вживання кожного семантичного і фонетичного класу було досліджено за допомогою спеціальних статистичних прийомів і методів (критерій χ^2 -квадрат, коефіцієнти спряженості, кореляційний аналіз).

З отриманої нами картотеки вицленуємо всі первинні розширювачі індоевропейських коренів та згрупуємо їх за ідентичною фонетичною формою і за частотою вживання в кожному із 23 семантичних класів (див. табл. 1). У таблиці 1 відразу звертає на себе увагу нерівномірність розподілу частот звуків у її лівій і правій половині. У лівій частині таблиці представлено частоти первинних розширювачів [b], [bh], [d], [dh], [g], [ġ], [gʰ], [gh], [ġh], [gʰh] (тобто всіх дзвінких проривних приголосних), а в правій — частоти сонантів [j], [ɥ], [r], [l], [m], [n] і глухих [p], [t], [k], [kʰ], а також [s]. Ранги розподілу частот (див. останній рядок табл. 1) мають такий вигляд: [r], [ɥ], [j], [l] — перші чотири позиції; далі йде сонант [n] із частотою, що перевищує 100 ($F = 154$). Частоти названих п'яти звуків коливаються в межах від 154 до 325. Їх можна вважати високочастотними. До середньочастотних звуків у ролі первинних розширювачів можна зарахувати [k] ($F = 86$), [t] ($F = 60$), [p] ($F = 58$), [m] ($F = 56$) і [s] ($F = 49$); до низькочастотних можна віднести [gʰh] (позиція 22), [ġh] (21), [gʰ] (20), [b] (19), [kʰ] (18), [ġ] (17), [gh] (16), а також [dh] (15), [bh] (14), [k] (13), [d] (12) і [g] (11).

За даними Г. Жюкуа²¹, частоти кінцевих звуків індоевропейського кореня розподіляються так: [r], [ɥ], [l], [ə] (ларингал), [j], [n], [ə] (ларингал), [m], [s] (перші 9 позицій). Варто відразу ж зауважити, що в словнику Ю. Покорного ларингали не використовуються. Очевидно, Г. Жюкуа інтерпретував довгі [ē], [ā], [ō] у кінці індоевропейського кореня як сполучення ларингалів з голосним. На жаль, частоти решти приголосних, отриманих Г. Жюкуа, нам невідомі. Одержаний у результаті аналізу ранговий розподіл має такий вигляд: [r], [ɥ], [j], [l], [n], [k], [t], [p], [m], [s]. Загалом, як бачимо, розподіл сонантів майже ідентичний (тільки [j] та [l] міняються місцями). Виняток становлять звуки [p], [t], [k], що пояснюється, очевидно, різними методиками підрахунків: нагадаємо, що в коренях типу *sp(h)el- ми розглядали [p(h)] як первинний розширювач; саме тому отримані нами частоти — це, по суті, не частоти кінцевих приголосних, а частоти тих звуків, які ми трактуємо як первинні розширювачі.

У представленому розподілі не може залишитися непоміченим зв'язок між фонетичними ознаками звуків та їхніми частотами. Так, ядро високочастотних звуків становлять розширювачі [r], [l], [j], [ɥ]. Близький до цього ядра за своїми частотними і фонетичними властивостями ще один сонант — [n] (у центральній групі немає лише сонанта [m], який належить до середньочастотних розширювачів). Низькочастотні звуки об'єднують ознаки «лабіовелярність», «придиховість», «палатальність» і «дзвінкість». Середньочастотні звуки — це глухі [p], [t], [k], сонорний [m] і щілинний [s].

Отже, в ролі первинних розширювачів у індоевропейських коренях найчастіше трапляються сонанти [r], [l], [j], [ɥ] та [n].

Вторинними розширювачами, як показує подальший аналіз, може виступати той самий набір індоевропейських приголосних, який утворює склад первинних розширювачів, але частоти вживання звуків у ролі вторинних розширювачів істотно відрізняються від частот первинних розширювачів. Коефіцієнт рангової кореляції між розподілом частот первинних і вторинних розширювачів $r = 0,02$, тобто він близький до нейтрального. Найбільша різниця рангів спостерігається для звуків [l], [n], [j], [ɥ],

²¹ *Jacquois G.* La structure des racines en indo-européen envisagée d'un point de vue statistique // *Linguistic Research in Belgium.* — Wetteren, 1966. — P. 57–68.

[r], [m], тобто для сонантів, частоти яких істотно вищі в тих випадках, коли вони виступають у ролі первинних розширювачів. Навпаки, частоти звуків [b], [dh], [g], [gh], [d] набагато вищі, якщо вони виступають як вторинні розширювачі. Водночас маємо декілька звуків, ранги яких не надто відрізняються один від одного (через це коефіцієнт кореляції й не досяг значущості). Ці звуки майже однаково часто бувають і первинними, і вторинними розширювачами. До них належать: [p] (різниця рангів $d = 0$), [t] (1), [k] (1,5), [g^h] (1,5), [k^h] (2), [k] (4). Якщо взяти до уваги, що звуки [k], [g^h], [k^h] належать до низькочастотних, а через те їхній статус не настільки визначальний, як статус [p], [t], [k], можна, зрештою, зробити такий висновок: у ролі первинних розширювачів виступають передусім сонанти [i], [u], [r], [l], [m], [n], а також [p], [t], [k] (перші 9 позицій); у ролі вторинних розширювачів — найчастіше [g], [k], [s], [dh], [t], [gh], [p], [bh] (перші 9 позицій). В обох наборах збігаються звуки p, t, k, які, як уже зазначалося, можуть відігравати роль і первинних, і вторинних розширювачів (див. рис. 1).

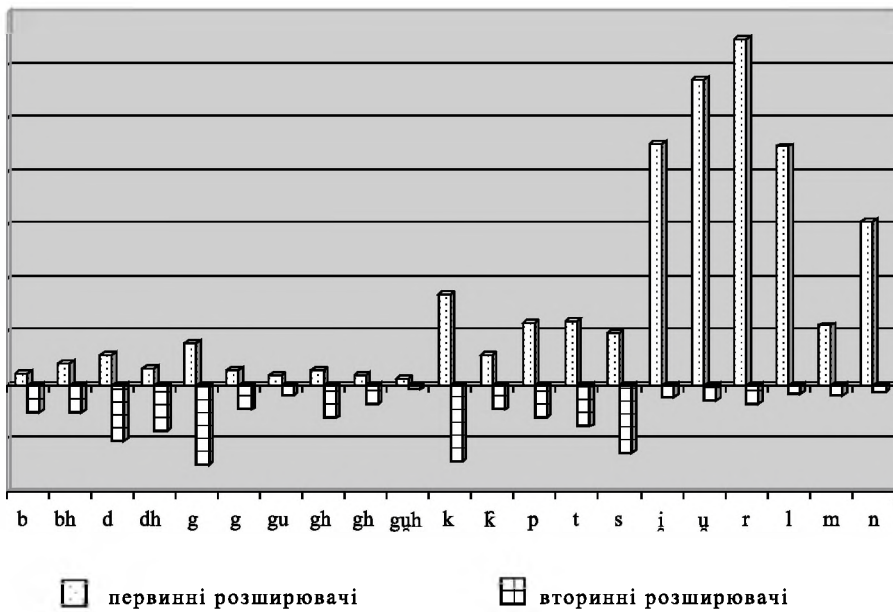

Рис. 1. Співвідношення частот звуків у функції первинних і вторинних розширювачів.

Ці дані добре узгоджуються зі спостереженнями інших дослідників. Так, Г. Карстін²² зазначає, що сонант [m] набагато рідше виступає в ролі інфікса (про співвідношення понять «інфікс» у Карстіна і «розширювач» у інших дослідників див. вище), ніж [l], [r] і [n]. До основних сонантів, що інфіксують індоєвропейський корінь, Г. Карстін відносить [l], [r], [m], [n], [i], [u]. Неабиякий інтерес становлять для нас також спостереження Г. Карстіна, що стосуються звуків [p], [t], [k] і [s], які найчастіше зустрічаються в ролі префіксальних елементів у монхмерських мовах²³. Однак найвагомим для наших подальших суджень є виявлений Г. Карстіном (с. 15) універсальний характер сонантів [r], [l], [m], [n],

²² Karstien H. Op. cit.— S. 95.

²³ Ibid.— S. 15, 29.

що виступають у ролі «інфіксів» у різноманітних неіндоевропейських мовах. Це означає, що вживання цих звуків у ролі індоевропейських розширювачів зумовлене не функціональними, а фонетичними (символічними) властивостями зазначених звуків.

Семантичні функції первинних індоевропейських розширювачів. Питання про те, які значення мали індоевропейські розширювачі (та й чи мали вони якісь значення взагалі), і досі залишається майже не з'ясованим.

Так, Ф. Шпехт²⁴ вважав, що всі розширювачі становлять основи вказівних займенників і, отже, походять від цих займенників. Проте склад розширювачів лише частково збігається з основами вказівних займенників: *n, t, s, k*, і гіпотеза Ф. Шпехта не може пояснити значного поширення таких розширювачів, як [r], [l], [i], [u].

А. Мейє, вказуючи на те, що «визначники, значення яких часто від нас вилізає, повинні були мати свій зміст кожний окремо»²⁵, у підсумковій частині розділу, присвяченого розгляду визначників, наголошує, що «визначники додають неточності в склад етимології, адже однаковою мірою не можна ані знехтувати ними, ані створити повну їхню теорію»²⁶.

На основі даних, представлених у табл. 1, спробуємо виявити найістотніші зв'язки між первинними розширювачами («фонетичні одиниці», тобто «звуки») і певними семантичними одиницями («семантичні класи»). За допомогою нескладного статистичного аналізу можемо знайти ті емпіричні частоти в табл. 1, які перевищують відповідні теоретично очікувані величини та свідчать, таким чином, про певний семантико-фонетичний зв'язок двох ознак. Результати здійсненої процедури представлено в таблиці 2.

Як видно з таблиці, найбільша кількість зв'язків зосереджена в перших 7 семантичних класах разом із першими 7 фонетичними класами. Отже, йдеться про семантико-фонетичні зв'язки між звуками [i], [u], [r], [l], [m], [n], [k] і основними семантичними класами.

Звук [r], як видно з табл. 2, може викликати асоціації «руйнування», «руху», «звуку» і «кольору». Принаймні 4 перші семантичні одиниці («руйнування», «рух», «звук», «колір»), а також одиниця № 18 («хапати») в наборі семантичних функцій звука [r] відповідають набору символічних значень, які встановлено в фоносемантиці психолінгвістичними методами. Так, за даними А. П. Журавльова²⁷, отриманими на матеріалі російської мови, [r] характеризується такими символічними значеннями: «грубий», «темний», «жорсткий», «пвидкий», «холодний», «страшний», «незграбний», «гучний», «могутній», «рухливий», «активний». У цьому наборі семантичних одиниць отриманим нами даним (див. табл. 2) суперечить тільки значення «холодний» ([r] пов'язаний із класом «горіти, теплий»). Звук [l] (палатальний [л'] у А. П. Журавльова) має такі символічні значення: «світлий», «гарячий», «слабкий», «гладкий», «яскравий», «круглуватий», «повільний». У нашому статистичному експерименті [l] пов'язаний із семантичними класами «гнути» (пор. «круглуватий»), «блистіти» (пор. «яскравий», «світлий»), «колір», «вологий», «пухнути, набухати» (пор. «круглуватий»), «мастити» (пор. «гладкий»). Суперечність знову ж таки спостерігаємо в поняттєвій сфері «гарячий-холодний» (у А. П. Журавльова [л'] — «гаряче», за нашими даними — [l] і «гаряче» — клас № 22, і «холодне» —

²⁴ *Specht F.* Der Ursprung der indogenmanischen Deklination.— Göttingen, 1947.— S. 308.

²⁵ *Мейє А.* Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков.— М. ; Ленинград, 1938.— С. 194.

²⁶ Там же.— С. 196.

²⁷ *Журавлев А. П.* Фонетическое значение.— Ленинград, 1974.— С. 160.

клас № 23). Усе ж варто нагадати, що «гаряче / холодне» етимологічно можна виводити від єдиного семантичного джерела зі значенням «обпалювати» («обдавати жаром і холодом»).

Таблиця 2

Семантико-фонетичні зв'язки первинних розширювачів																								
Звуки	Класи																							Разом зв'язків
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	
i						+	+				+						+			+	+			6
ʏ				+	+	+		+				+	+		+				+			+		9
r	+			+	+		+							+				+					+	7
l			+		+	+	+		+	+		+			+	+	+					+	+	12
m	+		+				+	+	x	+	x							+		+				9
n		+	+	+		+					+	+				+								7
k		+	+												+									3
p				+															+					2
t				+																+		+		3
s		+											+					+						3
d									+															1
bh											+								+					2
gh	+																							1
ʃ	+	+																						2
ʒ		+																						1
g															+									1

У семантичному наборі звука [i] звертають на себе увагу зв'язки з поняттями «давити», «мастити» і «бажати». За даними психолінгвістичних експериментів, [j] пов'язаний звичайно з ідеєю «тісний, вузький, стискати, близький». Це, без сумніву, відповідає і семантичному класу «давити», і семантичному класу «бажати». Для того щоб зробити процедуру подібних зіставлень максимально об'єктивною, складемо зведену таблицю символічних значень досліджуваних нами звуків за наявними джерелами.

Вибірку для російської мови зроблено з книги А. П. Журавльова²⁸; дані для інших мов (українська, молдавська, німецька, англійська) отримано в працях В. В. Левицького, В. І. Кушнерика та Л. А. Комарницької²⁹. Загалом використано дані 5 психолінгвістичних експериментів.

Порівняльні дані про символічні значення звуків [j], [v], [r], [l], [m], [n] у п'яти психолінгвістичних експериментах представлено в таблиці 3. У другому стовпчику цієї таблиці вказано значення, які збігаються принаймні в 3-х з 5-ти експериментів. У третьому стовпчику перераховано ознаки, які узагальнені в книзі А. Б. Міхальова³⁰.

²⁸ Там же.— С. 46–49.

²⁹ Див.: *Левицький В. В.* Символічні значення українських голосних і приголосних // *Мовознавство*.— 1973.— № 2.— С. 36–49; *Левицький В. В., Кушнерик В. І.* Символічні значення голосних і приголосних сучасної німецької мови // *Мовознавство*.— 1986.— № 3.— С. 21–26; *Комарницька Л. А.* Символічні значення голосних і приголосних в англійській мові // *Мовознавство*.— 1984.— № 4.— С. 67–70.

³⁰ *Михалев А. Б.* Теория фоносемантического поля.— Краснодар, 1995.— С. 92–97.

Таблиця 3

Значення звуків у психолінгвістичних експериментах			
Звуки	Спільні семантичні ознаки	Дані А. Б. Міхальова	Об'єднані гіперсеми
1	2	3	4
r	великий	різкий рух,	1. — руйнувати
	сильний	тремтіння	4. — рух
	швидкий	биття	5. — звук
	гострий	ламання	7. — колір
	твердий	шорсткість	18. — хапати
	темний	грубість	
	(гучний)	гіркота	
l	світлий	рідина	3. — гнути
	слабкий	полірування	6. — сіяти
	повільний	млявість	7. — колір
	круглуватий	ковзання	9. — волога, текти
	м'який	лизання	12. — пухкий, набухати
	теплий	хлебтання	17. — мастити
	(гладкий)	липкий плавний рух	15. — відпускати, слабкий 22. — горіти, теплий
j	світлий	немає даних	6. — сіяти
	гарячий		11. — давити
	швидкий		17. — мастити
	слабкий		21. — бажати
v / w	великий	подув	4. — рух
	сильний	млявість, м'якість	5. — звук
	швидкий	рух, течія,	6. — блистіти
	теплий	перебіг, спливання	12. — пухкий
	світлий	мовленнева діяльність	13. — завдавати шкоди 22. — горіти, теплий
m	великий	м'якість	1. — руйнувати
	твердий	млявість	7. — колір
	темний	ніжність	8. — запах, дим
		плавність	9. — вологий, текти
		приємний	10. — смак
		удар мовленнева діяльність	11. — давити 20. — спокій
n	великий	те, що всередині	2. — зв'язувати
	повільний	рідина	4. — рух
		млявість	11. — давити
		який стогне	12. — набухати
		заперечення внутрішнє звучання	16. — тягнути

Наступне, що варто було б зробити, так це об'єднати частоти тих семантико-фонетичних ознак (див. табл. 1), які не суперечать символічним значенням відповідних звуків (набори об'єднаних семантичних класів подано в четвертому стовпчику табл. 3), і здійснити статистичний аналіз за допомогою критерію χ^2 , звівши попередньо необхідні для обчислень дані в альтернативні таблиці (див.,

наприклад, табл. 4 і 5). Для аналізу вибрано сонанти [l], [r], [m], [n], [i], [u]. Усі отримані величини χ^2 , а отже, й величини коефіцієнтів спряженості К мають статистичну значущість.

Одержані результати дозволяють припустити, що індоєвропейський розширювач [r] мав значення «дробити», «роз'єднувати», «швидкий, різкий рух», «звучання», «хапальний рух»; розширювач [l] — «крутлуватий», «пухкий», «гнути», «блиск, сіяння», «вологий, сирий, текти», «слабкий, розслаблений» і «теплій». Розширювач [i] символізував, очевидно, стискання, зближення, сіяння. Семантика [u] містила компоненти «рух», «звучання», «сіяння», «крутлувате, опукле», «завдавати шкоди», «тепле». Розширювач [n] був пов'язаний із значеннями «з'єднувати», «давати», «пухкий», «тягнути», а також, можливо, «рух». Семантику [m] важко визначити. За даними статистичного експерименту, вона містить такі семи: «роз'єднувати», «запах, дим, дихання», «вологий», «колір», «смак», «давати», «спокій».

Таблиця 4

Розподіл [r] у семантичних класах				
Класи	Звуки			$\chi^2 = 16,2$ К = 0,097
	г	Інші звуки	Разом	
1, 4, 5, 7, 18	162	532	694	
Інші класи	163	878	1041	
Разом	325	1410	1735	

Таблиця 5

Розподіл [l] у семантичних класах				
Класи	Звуки			$\chi^2 = 10,02$ К = 0,08
	l	Інші звуки	Разом	
3, 6, 7, 9, 12, 17, 15, 22	92	461	553	
Інші класи	132	1050	1182	
Разом	224	1511	1735	

Як відомо, в основі звуко символізму лежить синестезія — транспозиція одних типів відчуттів в інші. Така транспозиція здійснюється легше і фіксується інформантами чіткіше в тих випадках, коли символіка звуків, яка вимірюється за шкалами семантичного диференціала Ч. Осгуда, оцінюється інформантами за шкалою розміру («великий — маленький»), сили («сильний — слабкий»), активності («швидкий — повільний»), твердості («твердий — м'який»). Менш чіткими виявляються синестезійні переноси, коли оцінюється «температура» й «освітленість» звука (шкала «гарячий — холодний» і «світлий — темний»). Тут у відповідях інформантів почасти спостерігаємо суперечливі оцінки. Таку вибірккову дію синестезії можна виявити у зведених даних у табл. 3. Проте при всіх зафіксованих у психолінгвістиці суперечностях в оцінці тих чи тих звуків набори ознакових значень цих звуків мають чимало спільного. Самі по собі ці набори не можуть слугувати основою для реконструкції символічних значень звуків індоєвропейської прамови, проте вони, безперечно, є орієнтиром у пошуках відповіді на питання, які символічні значення міг мати той чи інший звук в індоєвропейській мові. Не перебільшуючи ролі даних сучасної психо-

лінгвістики про символіку того чи іншого звука, не варто водночас і надто скептично оцінювати такі дані при їхньому зіставленні із семантичними наборами відповідних звуків, отриманих статистичним шляхом. Слід ураховувати, що фонетичне значення (символіка звука) на відміну від лексичного є в будь-якому разі більш дифузним порівняно з останнім; варто мати на увазі й те, що фонетичне (символічне) значення великою мірою завуальоване функціональним значенням звука. Використані нами набори символічних значень звуків слугували лише орієнтиром при реконструкції можливого символічного потенціалу індоевропейських сонантів, а головне — виступали в ролі своєрідного обмежувача і селектора при доборі тих семантико-фонетичних зв'язків досліджуваних звуків, які ми об'єднали при статистичній обробці даних, представлених у табл. 4–5.

(Чернівці)

V. V. LEVYTS'KYI

INDO-EUROPEAN DETERMINATIVES FROM LINGUISTICS AND PSYCHOLINGUISTICS PERSPECTIVES

On the material of J. Pokorny Etymological Dictionary the frequency of occurrence of Indo-European determinatives in different semantic classes as well as their functional meanings in the Proto-Indo-European Language were found. The functional meanings are compared with the psycholinguistic data which allowed to put forward the hypothesis that the primary meanings of determinatives in the Proto-Indo-European language were iconic.

Key words: ie. determinatives, statistical linguistics, sound symbolism, iconicity.